

אלון דהן / גואל אחרון

אלון דהן

גואל אחרון

משנתו המשיחית של רבי מנחם מנדל שניאורסון,

הרבי מליובאוויטש

קונטנטו דה סמריק

The Final Redeemer

**The Messianic Doctrine of Rabbi Menachem
Mendel Schneerson, the Lubavitcher Rebbe**

Alon Dahan

גואל אחרון

משנתו המשיחית של רבי מנחם מנדל שניאורסון,

הרבי מליובאוויטש

אלון דהן

עורכים ראשיים: אסתר ונתנאל סמריק
עריכה לשונית: נעמה מרון אשר
עיצוב הספר ועטיפה: סילביה לודמר-כהן

© 2014 כל הזכויות בעברית שמורות לאלון דהן

ולהוצאה לאור בינלאומית Contento de Semrik

איסרליש 22 תל אביב 67014

www.bookpublish.co.il

אין להעתיק ספר זה או חלק ממנו וכן לאחסן בבנק נתונים או להעביר
בשירותים מקוונים, לשכפל, לעבד, או לתרגם בכתב,
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

מסת"ב: 978-965-550-303-6

דאנקוד: 488-147

נדפס בישראל תשע"ד 2014

Printed in Israel

לזיכרון עולם לאבי מורי,
רפאל דהן בן סוליקה ז"ל,
אשר בו נאמר:

"...נֶאֱמַלְא אֹתוֹ רוּחַ אֱלֹהִים, בְּחִכְמָהּ וּבְתַבּוּנָהּ וּבְדַעַת וּבְכָל-מְלָאכָה. לְחֹשֶׁב
מְחֻשְׁבֹת, לַעֲשׂוֹת בְּזָהָב וּבְכֶסֶף וּבְנָחֲשֹׁת. וּבְחֻרְשֹׁת אָבֶן לְמִלֵּאת וּבְחֻרְשֹׁת
עֵץ, לַעֲשׂוֹת בְּכָל-מְלָאכָה..."

שמות לא

תוכן העניינים

11	מומחים ממליצים
17	הקדמה
21	מבוא
21	1. קריאת כיוון
24	2. הערות ביוגרפיות
30	3. הרקע ההיסטורי
	4. תורת האלוהות והבריאה - יסודות;
38	מושגים ופרשנותם לאור שיטתו של רמ"ש
46	5. התורה: תכנית העל המשיחית
49	6. מגמות רצף ותמורה ושיטת 'דירה בתחתונים'
53	7. הנהגה ומשיחיות
56	8. מאפייני המלכות
59	9. היקף ההשפעה החב"דית במחצית השנייה של המאה העשרים
63	10. מצב המחקר
69	11. המתודה המחקרית
70	12. הקורפוס הספרותי העיקרי והערכתו
80	פרק ראשון: כוחה של השפה
82	1. כוחה הבורא של השפה
97	2. שליטת התורה בעולם
106	2.1 משל הקדמוני
114	3. כוחו של הדיבור

130	3.1 דבר ה': הרבי
140	פרק שני: מתן תורה
140	1. מעשה אבות סימן לבנים
150	1.1 מצוות שקיימו האבות - ריחות היו
152	2. מתן תורה: ביטול גזירת עליונים ותחתונים
159	2.1 אנכי - אנא נפשי כתבית יהבית
167	2.2 תלת קשרין אינון מתקשרן דא בדא -קוב"ה, אורייתא וישראל
	3. מתן תורה מלמטה למעלה:
171	עיצוב מחשבת האל ובריאתו על ידי ברואיו
184	פרק שלישי: עבודת ה' החב"דית ותכליתה במשנת רממ"ש
186	1. שלוש הדרכים בעבודת השם החב"דית ומבנה האלוהות
196	1.1 אתכפיא ואתהפכא
209	2. אתערותא דלתתא ואתערותא דלעילא
220	3. ערך עבודת ה' בזמן הגלות
232	4. עשרת המבצעים
237	פרק רביעי: הפצת המעיינות חוצה וגילוי הסוד
239	1. הגילוי והכיסוי של הסוד: יסודות כלליים
245	2. הפצת המעיינות חוצה בראשית ימיה של חסידות חב"ד
252	3. הפצת המעיינות חוצה בדור האחרון
253	3.1 'יפוצו': האמצעים הטכנולוגיים
260	3.2 'יפוצו': מוסד השליחות
274	3.3 'מעיינותיך': תכנים
288	3.4 'חוצה': כל אדם
293	3.5 'חוצה': חשיבות המעשה
298	3.6 הפצת המעיינות חוצה והשכלת נשים
311	פרק חמישי: ההנהגה המשיחית
317	1. תבנית היסוד השושלתית-ספירתית
324	1.1 רממ"ש מייצג את ספירת המלכות, האומנם?
343	1.1.1 פנים של מלכות

344	1.1.2 המשיח מייצג את מלכות
349	1.1.3 מלכות פה תורה שבעל פה קרינן לה
357	1.1.4 תנועות המלכות: פרדוקס הביטול וההתנשאות
370	2. שלוש שכבות ההנהגה: פוסקי דינים, צדיקים ואדמו"ר נשיא דורנו
391	2.1 הימנעות מפסיקת הלכה
395	3. קבלת הנשיאות
	3.1 איחוד רממ"ש והריי"צ וחידוש כהונת הריי"צ
403	לתקופת נשיאות נוספת
413	פרק שישי: לעתיד לבוא: ימות המשיח
415	1. דירה בתחתונים: ביטול שלוש הקטגוריות באלוהות והשלכותיו
420	2. הנשמה תיזון מהגוף לעתיד לבוא
425	3. ובלע המוות לנצח: מיגור המוות ותחיית המתים
438	4. מצוות בטלות לעתיד לבוא
442	5. שמים חדשים וארץ חדשה: שינוי מנהגו של עולם וחידוש הבריאה
450	6. תורה חדשה מאתי תצא
457	7. גילוי האלוהות לעיני כל בשר והתפשטות הנבואה בישראל
462	פרק שביעי: ארץ ישראל במשנתו של רממ"ש
	1. קדושת הארץ: 'ארץ אשר ה' אלהיך דרש אתה תמיד
472	עיני אלוהיך בה מראשית השנה ועד אחרית השנה'
	2 'מאך דא ארץ ישראל': ארץ ישראל כביטוי לרצון האל
482	כפי שהוא מתגלה בעולם כולו
488	3. ארץ ישראל: שהיא עצמה ישראל, שהיא עצמות האל
491	4. שלמות התורה, שלמות הארץ ושלמות העם מתנות זו את זו
	5. 'נכרים שצרו על עיירות ישראל': שלמות הארץ
498	הטיעון ההלכתי והביטחוני
508	6. 'ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד'
517	7. יחסו של רממ"ש למוסד המדינה
526	8. מדוע לא עלה רממ"ש לארץ ישראל?

פרק שמיני: בין ישראל לעמים: אומות העולם במשנת רממ"ש	535
1. מבוא: אומות העולם במשנת חב"ד	535
1.1 שורש האומות העליונים והשלכותיו	536
1.2 השגחה	539
1.3 המוסר של אומות העולם	540
1.4 היחס של אומות העולם לישראל	541
2. השורש של נשמת האומות בבחינת ממלא כל עלמין	
ויניקתן מהמקיף במשנת רממ"ש	545
2.1 ישראל ואומות העולם: יחסי שליטה וכוח	553
3. בחירה חופשית אצל אומות העולם	560
4. ההשפעה של מתן תורה על אומות העולם	564
5. 'ועמדו זרים ורעו צאנכם ובני נכר אכריכם וכרמיכם'	571
6. שבע המצוות של בני נח	577
פרק תשיעי: האם ראה רממ"ש את עצמו כמלך המשיח?	586
1. צדיק-אדמו"ר ומשיח כמהות מתפשטת המתגלה בפרטי החברה	588
2. רמזים למשיחיות פרסונלית בכתבי רממ"ש	591
3. שירת הברבור: 'אני את שלי עשיתי'	602
4. 'מגיד מראשית אחרית': מבט צופה פני עתיד	609
ביבליוגרפיה	615
מפתח עניינים כללי	645
Abstract	III

מומחים ממליצים

לרדת לעומקה של הדרמה המשיחית

קשה להגזים בחשיבותה של הסערה המשיחית המטלטלת את תנועת חב"ד-לויבאוויטש בעשורים האחרונים - סערה שלא ראינו דוגמתה ביהדות מאז עלייתו ונפילתו של שבתאי צבי במאה ה-17. באותה מידה קשה להגזים בחשיבותו של מי שחולל סערה זו, רבי מנחם מנדל שניאורסון - הנשיא השביעי והאחרון של החסידות, אשר נתפס על ידי מרבית חסידיו כמשיח המיועד. גם בהיעדר פרספקטיבה היסטורית להערכת אחריתיה של המשיחיות בחב"ד, אפשר לקבוע בבטחה כי שניאורסון היה אחת הדמויות המשפיעות והמרשימות ביותר בעולם היהודי במחצית השנייה של המאה העשרים. לצד החזון המשיחי שפיעם בו, הוא ניחן בכריזמה ובכישורי מנהיגות יוצאי דופן, שבעזרתם הפך את חב"ד לתנועה טרנס-לאומית הנתפסת בעיני יהודים ולא יהודים רבים כנוטרת מורשתה של היהדות וכחיל החלוץ שלה. גם בהיעדרו הוא ממשיך לשמש סמכות עליונה ומקור של השראה עבור חסידיו, השואבים מדמותו ומפועלו את הנחישות, את החיוניות ואת ההתלהבות בעבודת השליחות שלהם.

ספרות מחקרית ענפה עוסקת בחסידות חב"ד בעבר ובהווה ובנשיאה האחרון, אולם משנתו המשיחית של רבי מנחם מנדל שניאורסון לא זכתה עד כה לדיון בעברית. חיבורו רחב היריעה של ד"ר אלון דהן ממלא חוסר בולט זה באופן ממצה ומאיר עיניים. משנתו של הרבי נסמכת על מסד רחב ורב-שכבתי של מקורות פרי המדרש, הקבלה, החסידות ומשנות נשיאי חב"ד הקודמים. ד"ר דהן שולט היטב במקורות אלה ומציג באופן מושכל ושיטתי את הרכיבים השונים של תורת הגאולה של הרבי: עבודת האל ותכליתה, הפצת המעיינות (תורת החסידות) חוצה, כוחה של השפה וטיבה של ההנהגה המשיחית, טבעם של ימות המשיח, מקומה של ארץ ישראל והיחס לאומות העולם. כל אלה מבוארים לעילא ולעילא - ומציגים בפני הקורא את עולמו הרוחני ואת הגותו המיסטית של אחד

מגדולי המנהיגים היהודים בעת החדשה. כל מי שמבקש לרדת לעומקה של הדרמה המשיחית הרוחשת כיום בחסידות מרכזית בעולם היהודי, ראוי שיכיר את התשתית התיאוסופית ואת התודעה המיסטית של מי שחולל דרמה זו. חיבורו של ד"ר דהן הוא דרך מצוינת לעשות זאת.

יורם בילו, פרופסור אמריטוס במחלקה לסוציולוגיה, לאנתרופולוגיה ולפסיכולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. חתן פרס ישראל בחקר הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה לשנת ה'תש"ע (2013).

* * *

שורה של מקורות שטרם נחקרו

מחקרו של אלון דהן "דירה בתחתונים - משנתו המשיחית של ר' מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מליובאוויטש" (1902-1994), מבוסס על שורה ארוכה של מקורות בעברית ובאידיש שטרם נחקרו ומציג לראשונה את מרכיביה הסבוכים של הספרייה החב"דית במאה ה-20 לאורך שנות הנהגתו של האדמו"ר השביעי, שראה עצמו כמשיח, לדברי המחבר. על יסוד עדויות שטרם נבחנו מציג הכותב את מהות משנתו המשיחית של רמ"מ ואת היעדים שנגזרו ממשנה משיחית זו לגבי העולם היהודי. כמו כן מציג הכותב את מהות ההנהגה המתחייבת מהתורה המשיחית ואת הדרכים שנקט המנהיג המשיחי לשם הגשמת יעדים אלה במציאות. שסירבה להיעתר לדטרמיניזם המשיחי הן בשל הניסיון המר של השואה והן בשל החידוש שבקמת מדינת ישראל.

הספר מוקדש להבנת התשתית העיונית להגותו המשיחית של רמ"מ (ר' מנחם מנדל שניאורסון מליובאוויטש), מי שהיה למקור ההשראה של התנועה הדתית הגדולה ביותר בעולם היהודי במאה ה-20. נוסף לכך מוקדש הספר לניתוח תפיסת עולמו של הרמ"מ, שהיה בה משום הכחשה של מציאות של חיים המוגבלים על ידי המוות והתרסה עזה נגד מציאות זו בשמה של התודעה המשיחית הפורצת את גבולות החיים והמוות. הספר, הכתוב בעמקות, בבהירות וברהיטות, עוסק במרכיביה של התפיסה המשיחית המיסטית, הפרדוקסלית והאי-רציונלית מעצם מהותה, החותרת לשנות את פני המציאות ההיסטורית בכוחה של המטא-היסטוריה. המשיחיות הקבלית הופכת בחב"ד נושא לעיון

מקיף ולחקירה רציונלית, מצד אחד, ולעשייה חברתית חובקת עולם לשם קירוב הגאולה השלמה, מצד אחר. הספר עוסק בזיקתה של המשיחיות החב"דית לחורבן קהילות יהדות אירופה בשואה, זיקה שהצמיחה עמדה של התרסה ומאבק כלפי שמים וציפייה של מידה כנגד מידה: על פי התורה המשיחית החב"דית היקף הגאולה ידמה להיקף החורבן - כגודל החורבן השלם, שהושת משמים, כך מתחייב גודל הגאולה השלמה, שתבוא משמים. בהקשר זה בחן ד"ר אלון דהן את עמדתה השלילית המוחלטת של חב"ד המשיחית ביחס לתנועה הציונית ולתקומת מדינת ישראל. עמדה זו קיצונית, מתעלמת מתקומת מדינת ישראל, מתריסה ושוללת את הציונות מכל וכל כאתחלתא דגאולה, וזאת בשמה של הטענה שניסח ר' מנחם מנדל מלובאביטש הקובעת שהנהגת העם היהודי בכל אגפיו מסורה בידי נשיאי חב"ד, והם נאבקים לבדם על הגאולה השלמה בשמים ובארץ. הספר עוסק בניתוח תורת השליחות שהתגבשה בחב"ד במסגרת תפיסת העולם המשיחית, המרחיבה את אחריותה של הנהגת חב"ד על כלל העולם היהודי בכל אתר ואתר כחלק מהמהלך המשיחי הפועל לקירוב הגאולה בכל דרך ויוצר תוכניות-על ותרשימים הכרחיים שישלימו את בוא הגאולה באופן בלתי נמנע. עוד עוסק הספר בקשר בין קירוב הגאולה והפצת הקבלה לבין הרחבת גבולות הפנייה הציבורית לחוגים שמעולם לא היו נמענים להוראה ולהנחלה של המחשבה המיסטית-משיחית דתית בעולם היהודי ומחוצה לו. שני מנהיגי חב"ד במאה ה-20, האדמו"ר השישי והאדמו"ר השביעי, העמידו את הגאולה השלמה מידי שמים כמטרה עיקרית ובת השגה בהווה כנגד העמדה הציונית שדיברה על גאולה בידי אדם. ייחודו של ר' מנחם מנדל שניאורסון היה, מראשית הנהגתו ועד סוף ימיו, בגיבוש תוכנית-על של פרטי תהליך הגאולה ובנקיטת שורה של צעדים מרחיקי לכת לשם מימושה. הספר החדשני והמקורי סוקר בבהירות ובשיטתיות את המצע הקבלי של ההגות המשיחית, את הפעילות המשיחית ואת הנמקותיה. זאת ועוד, הספר סוקר את דרכי הפצתה של המשיחיות המיסטית בעולם שאחרי השואה ואת היקף השפעתה מבחינה רעיונית-חברתית ומבחינה גאוגרפית. כמו כן יש בספר סקירה של התמודדות המהלך המשיחי המיסטי הא-היסטורי ואי-רציונלי במציאות היסטורית מורכבת.

רחל אליאור, פרופסור אמריטה ומופקדת הקתדרה על שם ג'ון וגולדה כהן לפילוסופיה יהודית באוניברסיטה העברית.

המחקר השיטתי והמעמיק ביותר שנכתב עד כה

ספרו של אלון דהן על הרבי מלובלין¹ הוא המחקר המקיף, השיטתי והמעמיק ביותר שנכתב עד כה על דמות מרכזית זו בתולדות חיי הרוח בעם ישראל במאה ה-20. ד"ר דהן הצליח להקיף בעבודתו את כללותם של כתביו האין סופיים כמעט של הרבי ולהציג בצורה מפורטת את עיקריה של משנתו בתוך מסגרת היסטורית תוך עמידה הן על קשריה העמוקים של תורה זו עם המקורות הקבליים והחסידיים והן על החידושים רבי המשמעות בעולמה של חב"ד בתקופת מנהיגותו. דיוניו של דהן מיוסדים על מיצוי המחקר בנושאים שבהם הוא עוסק, והוא מציג את מסקנותיו תוך שיקול דעת ובדיקה מעמיקה של הנתונים. מאז נפוץ מחקרו (שאריתו בעבודת דוקטורט מצטיינת באוניברסיטה העברית) שימש חיבור זה מקור לכמה וכמה כותבים שרק חלק מהם ציינו מניין שאבו את הדברים. התסיסה המשיחית שהביאה חב"ד ליהדות בשלהי המאה ה-20 לא איבדה מתנופתה. היא נמשכת והולכת, ויש חשיבות רבה להצגת מקורותיה בצורה המוסמכת והמנומקת המוצגת בספרו של דהן.

יוסף דן, חוקר הקבלה והמיסטיקה היהודית, פרופסור אמריטוס באוניברסיטה העברית, חתן פרס ישראל לשנת תשנ"ז.

* * *

משיחיות בתורת הרבי

טרם נפגשנו בחצר ביתו לריאיון, שלח לי ד"ר דהן את עבודת הדוקטורט שלו הנקראת "דירה בתחתונים - משיחיות בתורת הרבי מלויבאוויטש". כבר במבט ראשון אפשר לראות בקיאות ועיון בתורת הרבי המתפרש בהיקף מדהים על פני יותר מארבע מאות עמודי קלסר. מחקר זה גדול מהמחקרים הקודמים שנעשו בתחום ביותר מ-25%. במבט מעיין ומקיף יותר אפשר לגלות אדם שסקר, למד ועיין בצורה בלתי רגילה (בין החוקרים גופא), ונבר בספרים וקונטרסים פנים-חב"דיים שאף חוקר לא נגע בהם עד כה.

ד"ר שלי גולדברג עסקה בנושא החיים הנצחיים של הצדיקים ומלך המשיח. פרופסור יורם בילו חוקר את החיים וההתקשרות של החסידים עם הרבי שליט"א בתקופתנו אנו. ד"ר יעקב גוטליב מדבר על הרמב"ם במשנת הרבי והרבי כמשיח על פי משנת הרמב"ם. ד"ר יצחק קראוס מראה כיצד הנהגתו של הרבי מתחילת הנשיאות מצביעה על הנהגה של מלך משיח.

וכאן, מגיע ד"ר דהן עם נדבך נוסף ומבחינה מסוימת החשוב ביותר: ד"ר דהן מראה בעבודתו כיצד הסתכלותו ומשנתו של הרבי בכל תחום בתורה ובעולם הינם היבט של המשיח, כיצד גם בדברים הגשמיים, החומריים והנחותים ביותר, מגלה וחושף הרבי את הקשר שלהם לאלוקות הנמצאת בתוכם. עם זאת, גם הדברים הרוחניים והאלוקיים ביותר קשורים ומתבטאים דווקא בגשמיות העולם. הנושאים והדוגמאות בעבודתו רבים: ארץ ישראל, אומות העולם ועוד.

גיא קנטור, עיתונאי ופרשן

* * *

ד"ר אלון דהן הוא אחד המומחים החשובים, ללא ספק, בחשיבה החסידית-קבלית של חב"ד ובייחוד בתפיסותיו של הרבי "השביעי", מנחם מנדל שניאורסון. בנוסף לעבודת הדוקטורט שלו בנושא זה, פרסם ד"ר דהן כמה מאמרים חשובים התורמים תרומה ייחודית ורבת ערך להבנת תפיסותיו של הרבי כולל תפיסתו המשיחית, שזכתה לתשומת לב ציבורית רבה בשנים האחרונות לחייו.

כל מי שמבקש לכתוב על חב"ד בדור האחרון, אינו יכול שלא להיזקק למחקריו המקיפים והיסודיים של ד"ר דהן.

פרו"פ מנחם פרידמן, פרופסור אמריטוס במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בר-אילן חוקר היהדות החרדית.

* * *

"...דהן כתב דוקטורט על התורה המשיחית של הרבי מליובאוויטש, חיבור שהוא לטעמי המחקר השיטתי המקיף והטוב ביותר על הנושא ו(נעזרתי בו רבות לכתוב מאמרי על התודעה המשיחית של הרבי בתכלת)... המאמר הזה מצטיין בבהירות ובהיקף המרשים של הידע שמובא בו...אלון דהן הוא לדעתי כנראה המומחה האקדמי הגדול כיום לתורתו המיסטית של הרבי מליובאוויטש."

ד"ר תומר פרסיקו, חוקר ומרצה בתחומי דתות העולם, מרצה בבית הספר לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב.

* * *

הקדמה

ראשיתו של ספר זה בעבודת דוקטורט שכתבתי בהנחייתה של פרופ' רחל אליאור ואשר הוגשה לסנט האוניברסיטה העברית בשנת תשס"ו. העניין האישי שלי במשנתו ובאישיותו של הרבי מליובאוויטש התעורר, כאשר באוקטובר 1990 אושפזתי בבית החולים 'רמב"ם' בחיפה בשל פציעה קשה שנפצעתי במהלך אימון של חטיבת 'גולני' ברמת הגולן. רבים וטובים באו לסעדני בשעותי הקשות: בני משפחה, חברים מהשירות ומהילדות ועוד. רבים מדורשי טובתי פנו לרבנים ולצדיקים למיניהם בבקשת מזור ומרפא לפציעתי. זכורני, יום אחד מיוחד שבו הגיעו שלושה בני משפחה והבטחה באמתחתם. דודה אחת הביאה חול ממקום הפציעה, כפי שהורה לה 'צדיק נסתר' החי בצפון. השני הביא שמן מהרב כדורי עליו השלום. ובת משפחה שלישית באה עם מכתב ממזכירו של האדמו"ר מליובאוויטש, ר' מנחם מנדל שניאורסון ז"ל.

הדוד שבא מהרב כדורי שפך עליי את שמנו, וציפה להתגשמות 'הבטחת הצדיק'. מלא בשמן זית מבורך שכבתי במיטה, כשלפתע דודתי שחזרה זה עתה מהצפון הוציאה קופסת חול והוסיפה אותו לשמן. 'הבטחות צדיקים', כך אמרו לי דודיי, 'חזקה עליהם כי יתגשמו, שכן ה' גוזר וצדיק מבטל'. שכבתי במיטתי בבית החולים ספוג בשמן ובחול, ממתין יחד איתם. לא בדיוק ברור היה למה, אבל ממתין. לאחר שדבר לא קרה, סברה דודתי כי אולי 'החול לא פעל' משום שהיא לא דייקה במקום איסופו. הרגעתי אותה ואמרתי לה כי ייתכן שבכל זאת, לא תמיד צדיק מצליח לבטל את רוע הגזרה, ואצטרך לחיות עם המצב החדש.

עוד אני מהרהר הרהורי כפירה ביכולתם של צדיקים, ודודתי השלישית נותנת לי מעטפה ובה שתי שורות מהמזכיר של האדמו"ר מליובאוויטש. שתי שורות ללא הבטחה, רק עם בקשה לבדוק את המזוזות בביתי, ותקווה שאוכל להסתגל לחיות חיים טובים ומלאים במצב החדש. מלא הערכה ונפעם הראיתי את המכתב לדודי, והם לא הבינו על מה ולמה. 'הרי מדובר באדם שרבים מחסידיו מחשיבים למשיח, והוא לא מסוגל לרפא?'. 'אכן', השבתי להם, 'אבל הוא לפחות כתב דברי אמת, ולא השלה אף אחד להאמין שהמגע הקרוב שמייחסים לו עם אלהים נותן לו כוחות ריפוי פלאיים'. לאמת, גם אם היא קשה, יש כוח, ואפילו כוח מרפא. ברגעי חסד היא מסוגלת לגמול את המאמינים מאשלויות. תשובתו של ר' מנחם מנדל ז"ל לליוותה אותי במשך השנים. דמותו סקרנה אותי. דבריו ב'שיחות', ב'מאמרים' וב'דבר מלכות' שחולקו בבתי הכנסת בירושלים היו קשים לי, ורק לעתים רחוקות הבנתי מהם דבר מה. איני בא ממשפחה דתית, ובאותם ימים הייתי מוגבל בהבנתי בחסידות וביהדות. מושגי היסוד הבסיסיים ביותר חסרו לי. אבל המשיכה לתחום ולאדם נתמלאה לימים בכתיבת עבודה זו.

רבים וטובים ליוו אותי בלימוד ובכתיבה, וחייב אני תודה גדולה לכולם. ואם אבוא לפרט בפרטי פרטים, את שמות כל החברים, בני המשפחה, חסידי חב"ד ואחרים שליוו את ירחי הלידה של עבודתי, לא אצא ידי חובתי אפילו בספר. ובכל זאת, איני פטור מלהזכיר כמה וכמה מורים וחברים, שבלעדיהם לא הייתי מצליח להגיע עד הלום. ראשונה לכולם, אימי-מורתי, מנוחה טובה, שחכמתה, אהבתה ובעיקר תפילותיה מלוות אותי השכם והערב, תודה גדולה. לאבי, רפאל ז"ל, איש עבודה חרוץ, אשר לימדני במשך כל חיי להתגבר על העצלות ולברוח ממנה בכל דרך אפשרית, להשקיע את עצמי בעשייה ולמצוא לעצמי תכלית תוך התגברות על הקשיים והמניעות. לאחי ולאחיותיי, שנשארו עמי בנטל וסייעו לי בכל: נעמה, אודליה, אלה, שלומית ואחרונים חביבים, יוסף ואליקים. לדוד כהן, יוגב רונן-לוי וזוהר כחילה, תודה על האכפתיות ועל השיחות המעניינות. לרות יעקב, אשר ליוותה אותי במהלך כתיבת העבודה הזאת, תודה גדולה על הכל. לילדיי האהובים והיקרים לי מכל, אסף, איתמר ועמוס, אשר באהבתם נותנים לי כוח להתגבר על כל קושי ומכאוב, ותורמים לי מחכמתם.

תודה רבה מקרב לב למוריי ולרבותיי, ובראש וראשונה לפרופ' רחל אליאור, אשר הנחתה אותי בעבודה זו. הערותיה המחכימות מנעו אותי לא פעם מלשגות, וסייעו לי בליבון ובבירור הדברים. מעבר לתמיכה בחכמה ובדעת, חייב אני תודה רבה על הסיוע שקיבלתי מפרופ' אליאור, הן הסיוע הכלכלי, במלגת ראש החוג למחשבת ישראל, וכן בתמיכתה ובעידודה בקבלת 'פרס לובין' במשך שנתיים רצופות, והן התמיכה המוראלית ברגעים לא פשוטים שחווייתי במהלך כתיבת העבודה. על הכל בכלל ובפרט תודה רבה מקרב לב.

למורי ורבי, הפרופ' יוסף דן, אשר הנחה אותי בעבודת הגמר שלי על 'ספר הבהיר', ואשר ליווה את עבודתי הנוכחית בוועדה המלווה. במהלך הכתיבה זכיתי לקבל מפרופ' דן צרור ספרים מספרייתו שסייעו לי רבות. על הכל תודה רבה.

חובה נעימה היא לי להודות לחברי הקרן ע"ש ד"ר מקסימיליאן שלומינק, אשר מצאו את עבודתי ראויה לפרס שלומינק התשס"ז.

במהלך עבודתי נסתייעתי בשלוש ספריות: ספריית האוניברסיטה העברית בהר הצופים על צוותה המסור, הספרייה הלאומית ובייחוד אוסף הספרים של גרשם שלום, וספריית חב"ד בבית גוטניק ברח' ישעיהו בירושלים. בכל הספריות זכיתי לסיוע ולעזרה, ותודתי שלוחה לכל העובדים המסורים. בספריית חב"ד, שלצערי הרב אינה מותאמת לנכים, הייתי זקוק לעזרה כפולה ומכופלת. הספרנים והעובדים, בייחוד משה ודוד, נאלצו להוציא את הספרים שביקשתי אלי לחנייה, ובכך אפשרו לי ללמוד ברכב, בימי גשם ושמם, והם עשו זאת ברצון וללא לאות.

תודה גדולה לחבריי היקרים: שרון משאש, דוד אסלן, מוריס ביטון, עמרם חזן, ארז נטף, אברהם שחבר, אילעי גוטל, דוד אנצבכר, עומר נאור, אברהם דיין. תודה לשני רמץ על העזרה בגרפיקה ובתמונות. בזמן הלימוד והכתיבה נפגשתי עם לא מעט חסידי חב"ד. השיחות בינינו לא תמיד הולידו הסכמה, אבל תמיד החכימו אותי ומילאו אותי בחומר למחשבה. לא אוכל להזכיר כאן את כולם, אבל תודה מיוחדת אני חייב למפעילי האתר www.otzar770.com, ובייחוד לרב שמואל אלכסנדר (סנדי) ווילשאנסקי,

אשר גם זיכני במהדורת 'התמים' שבעריכתה היה שותף. ותודה גם לרב יוסף גערליצקי, אשר זיכני בדברים בכתב ובעל פה מדברי ר' מנחם מנדל שניאורסון ז"ל. לצידם אזכיר את העיתונאי החב"ד, התמים גיא קנטור, שסייע לי רבות וליווה את חבלי הלידה של ספר זה זמן רב, בכתב ובאומר ולתמים הרב ראובן הורוביץ שליט"א, איש יקר מלא חכמה, מסירות והשראה.

**ראשונה לכולם ואחרונה חביבה, תודה רבה לאשתי היקרה מפז ומפנינים, נות
ביתי, חניה בת שושנה אסתר, על התמיכה והעזרה בכל.**

לכל אותם רבים וטובים, שלא הזכרתי לעיל, תודה רבה מקרב לב על הכל. אני תקווה שהמאמצים המשותפים לי ולכולכם, הנזכרים כאן ושאינם נזכרים כאן, הולידו תוצאה ראויה.

אלון דהן

מנחם אב התשע"ד